

MIKOLA GYÖNGYI

A figyelmetlenség poétikája

WILLIAM JAMES ÉS VLADIMIR NABOKOV

James és Nabokov

Az eredeti végzettségét tekintve orvos William James, a XIX. és a XX. század fordulójának egyik vezető amerikai filozófusa és az amerikai pszichológia alapítója, orvosprofesszorként kezdte meg tudományos karrierjét a Harvard Egyetemen, ő alapította az egyetem pszichológiai laboratóriumát. Ch. S. Peirce-szel, kollégájával és barátjával együtt dolgozta ki és tette széles körben ismertté a pragmatizmus filozófiáját, melynek lényege, hogy a filozófiai tételek és elméletek igazságtartalmát a mindennapi életre gyakorolt hatásuk, gyakorlati következményeik alapján kell megítélni. Pléh Csaba Jamest mint a frissen kiformalódó modern pszichológia amerikai úttörőjét, a korábbi strukturalista fölfogással szemben létrejövő funkcionalista paradigmaváltás egyik meghatározó alakját említi, és kétszer is idézi James ábráit a tudatállapot változásáról.¹ James korszakalkotó felfedezéseket tett az érzelmek kutatása terén, amennyiben az érzelmeket „a biológiailag jelentős eseményekre bekövetkező vegetatív válaszként” fogta fel. Pléh szerint James legnagyobb hozzájárulása a tudat kérdéséhez az állandóan mozgó, dinamikusan változó belső középpont fogalmának előtérbe helyezése volt.²

Leonard Mlodinow *A tudattalan* című könyvében Jamesnek „az új tudatalatti” fogalma kialakulásában játszott elvülhetetlen érdemeit méltatva mutatja be az új koncepció térnyerését a freudi tudattalan koncepciójával szemben: „Bár Freud az a kulturális hős, akit a tudatalatti népszerűsítésével hoznak kapcsolatba, mégis a tudatalattiról való tudományos igényű gondolkodás és módszertan gyökereit a terület úttörői, Wundt, Carpenter, Peirce, Jastrow és William James munkásságában kell keresnünk.”³

James hatása tekintetében a Nabokov-kutatás sokat köszönhet Vladimir Alexandrovnak, aki felfedezi Jonathan Sisson 1979-es kiadatlan⁴ doktori értekezését: „J. Sisson bemutatta, hogy Nabokov kozmikus szinkronizációja rokonságban áll az élmények teljességével, melyek nélkül nincs költészet, és amelyről T. S. Eliot és E. Pound is írtak, és ez annak a »kozmosz tudatnak« egyik fajtája, amelyet William James a *Vallásos tapasztalat formái* (1902) című művében a misztikus tapasztalat lényegi vonásának tekint.”⁵ A William James-párhuzamok rele-

¹ Pléh Csaba, *A pszichológia örök témái: történeti bevezetés a pszichológiába*, Typotex Kiadó, Budapest, 2008.

² *Uo.*, 279–281.

³ Leonard Mlodinow, *A tudattalan*, ford. Dr. Both Előd, Akkord Kiadó, Budapest, 2014, 47.

⁴ Jonathan Borden Sisson (1979), *Cosmic Synchronization and Other Worlds in the Work of Vladimir Nabokov*, University of Minnesota, Minnesota.

⁵ Vladimir Alexandrov, *Nabokov's Otherworld*, Princeton University Press, Princeton, 1991. Oroszul: http://royallib.com/read/aleksandrov_v/nabokov_i_potustoronnost.html#20480, [ford. M. Gy.]

vanciját Nabokov munkásságában az a tény is erősítheti, hogy James és a Nabokov által saját bevallása szerint vagy húsz éven át, egész európai korszakában intenzíven olvasott francia filozófus, Henri Bergson kitűnő szakmai és baráti kapcsolatot ápoltak egymással, rendszeresen leveleztek, kölcsönösen inspirálták egymást, támogatták egymás munkáinak fordítását és megismertetését.⁶ James és Bergson nem véletlenül csodálták annyira egymás eredményeit, és tekintettek úgy a másikra, mint szövetségesre a szakmai küzdelmekben és útitársra a felfedezések terén. Felfogásuk számos ponton lényegi hasonlóságokat mutat, többek között abban, hogy mindketten meghaladni igyekeztek a hegeliánus gondolkodás kereteit és bizonyosságait. Mindketten elutasították a materializmust, a darwinizmust, éles kritikussai voltak koruk ún. intellektualizmusának, az objektíven adottnak tételezett és determinisztikusként elképzelt rendszerekkel szemben a fluktuáló kölcsönviszonyokban és a dolgok fluiditásában hittek. Gondolkodásuk nyitott volt a vallási tapasztalatok elfogadására és megértésére, mindketten egy új, nem-definitív, pozitív metafizika megalkotására törekedtek. Mindketten az univerzum, az emlékezet, a tudat pluralizmusát, sokoldalúságát hirdették és kitüntetett szerepet tulajdonítottak a kreativitásnak. Meglátásom szerint James jelentős hatással lehetett Nabokov halállal és halhatatlansággal kapcsolatos vizsgálódásaira, valamint a „túl-nani” világ rejtélyes és a Nabokov-kutatást 1979 óta élénken foglalkoztató koncepciójának kialakulására is.

James, aki maga nem volt hívő, *Az emberi halhatatlanság*⁷ című 1898-as előadásában abból indul ki, hogy valójában nem szól meggyőző tudományos érv mellett, hogy a halhatatlanság nem lehetséges. A kérdés megválaszolása attól függ, hogyan alkotjuk meg az agy modelljét. A „kozmosz tudat” modellje szerint az egyes emberi elmék mint valamifajta őstengerbe vagy tartályba, be vannak kapcsolva. Ez a modell nemcsak általános panteisztikus értelemben, de a véges, individuális tudatok esetében is érvényes. James a természettudomány produktív agy-modelljét, mely a gondolkozást, a lelket az agy funkciójának, produktumának tekinti (ahogy a teáskanna gőzt bocsát ki magából vagy a vízesés áramot termel) a transzmisszív modellel helyettesíti. Ennek értelmében az agy nem magából bocsát ki valamit, nem „termel”, hanem közvetít. Az agy az a kupola, amely felfogja a „szuper-szoláris” tudat sugárzását és minden emberi elmében más-más fénytörést hoz létre. Mivel a tudat nem az agy produktuma, nem is szükségszerű, hogy az agy pusztulása esetén megszűnjön létezni. Arra a kérdésre, hogy az agy által fogott jelekből hogyan jön létre az individuális gondolat, nem tud válaszolni. Azt ajánlja, képzeljük el, hogy az univerzum teljes anyagi valósága, mindaz, amit érzékelünk a világból, vékony felület csupán: fátyol, amely eltakarja előlünk a „színpalak mögötti világot”. A kozmosz tudat érzékelhetősége az adott individuális tudat érzékenységtől függhet, attól tudniillik, hogy hol van az a tudati szint, hol van az gát, amelyen a kozmosz tudat őstengerének egy-egy hulláma átcsaphat. James metaforái a jelenségek fátyláról, a színpalak mögötti, láthatatlan valóságról, valamint a kozmosz tudat vizes közeghez, tengerhez történő hasonlítása olyan elemek, amelyek Nabokov titokzatos ’túl-nani’ világának attribútumai között is megjelennek.

⁶ James és Bergson kapcsolatáról lásd: Kennan Ferguson, *La Philosophie Americaine: James, Bergson, and the Century of Intercontinental Pluralism*, in *Theory&Event*, 2006/9, 1.

⁷ William James, *Human Immortality* (1898): <https://www.uky.edu/~eushe2/Pajares/jimmortal.html> [utolsó letöltés: 2020.06.16.]

Nabokov műveinek értelmezését gazdagíthatja a figyelem jamesi pszichológiájának összevetése a Nabokov-elbeszélések tudatábrázolásaival, azokkal a narratív technikákkal, melyek a hősök és az elbeszélő eltérő percepciós síkjait jelenítik meg. Az alábbiakban egy korai Nabokov-elbeszélés *szoros olvasásán* keresztül mutatom be az eltérő percepciós síkok narratív reprezentációit, és kísérletet teszek az elbeszélés james-i kategóriák mentén történő értelmezésére.

Eksztatikus, kiasztikus figyelem

Az *Egy naplemente részletei*⁸ című 1924-ben Berlinben keletkezett elbeszélés fókuszában egy olyan lélektani szituáció áll, amelyben a hős szubjektív boldogságérzése a valóság tényeinek félreértelmezéséből, pontosabban figyelmen kívül hagyásából adódik. Mark Standfuss berlini bolti eladó úgy érzi, hogy már nem is lehetne boldogabb: feleségül készül venni szerelmét, Klarát, aki Nabokov több más nőalakjához hasonlóan a fikciónak nem ugyanabban a síkjában mozog, mint a főhős. Klara nem jelenik meg a cselekmény szintjén, minden vele kapcsolatos információ közvetve, valamely szereplő interpretációja, elbeszélése révén jut el az olvasóhoz. Az olvasó nem tudja megítélni, hogyan gondolkodhat és hogyan érezhet maga Klara, kénytelen arra hagyatkozni, amit mások állítanak róla. A főhős által a boldogság legfőbb forrásának tekintett személy alakja ily módon az elbeszélésben távolivá és egyre bizonytalanabbá válik.

Az elbeszélés hagyományos, egyes szám harmadik személyű narrációt alkalmaz, amely azonban gyakran – szinte észrevétlenül – átvált szabad függő beszédbe, ahol már Mark Standfuss nézőpontja, töredékesen közvetített „gondolatfolyama” válik meghatározóvá. Mivel az elbeszélés permanensen oszcillál a kétféle beszédmód között, az olvasó hol kívülről, hol belülről látja a hőst, mintha több, mozgásban lévő tükörben jelenne meg. Ez a „narratív vibrálás” fura mód azt eredményezi, hogy az olvasó megtudja a titkot, amit a főhős még nem tudhat, és amit az elbeszélés végéig, mely egyúttal a hős életének végét jelenti, nem is fog megtudni: menyasszonya mást szeret, és elhagyja őt még az esküvő előtt. Klara hirtelen döntésének érzelmi háttere, a benne lezajló változás dinamikája rejtve marad az olvasó előtt. Mark nem azért szenved halálos közlekedési balesetet, mert rájön, hogy a menyasszonya elhagyta őt, a katasztrófa, melyre az orosz cím utal, látszólag pillanatnyi figyelmetlenségéből következik be a túlzott (és mint az olvasó ekkor már tudja: illuzórikus) boldogság-érzés eufóriájában. Kérdés azonban, hogy valóban a vak véletlen munkál-e itt, vagy pedig Mark maga idézi elő azt, ami vele történik.

Az olvasó számára elég hamar világossá válik, hogy Mark félreértelmezi a jeleket, amelyek arra utalnak, hogy nincs minden rendben Klarával. Viszont nagyon nehéz eldönteni, hogy Mark figyelmetlensége, félreértései mennyire akaratlagosak, más szóval: mennyiben önbecsapás, önáltatás a boldogság, amit érez, illetve érezni vél.

A már említett narratív vibrálás, a mozgó tükrök technikája vizuális megerősítést kap az elbeszélés nyelvének figuratív, metaforikus síkján: az első jelenetben Mark részegen tántorog haza, az utca tükörszerű homályában. Az utcakép megfeleltethető Mark illuminált tudatállapotának, melyben a homályos, zavaros kép, a bizonytalan kontúrok váltakoznak az élesebb, tisztább emlék-bevillanásokkal. A hős bemutatása példa a gyorsan mozgó tükrök technikájá-

⁸ Vladimir Nabokov, *Egy naplemente részletei. Összegyűjtött elbeszélések I*, ford. Márton Róza Krisztina, Európa Kiadó, Budapest, 2014. (az orosz eredeti cím: *Katasztrófa*).

ra, mivel a mondaton belül, az egyes szó szerkezetek között is változik a nézőpont: „Ebben a tükröző homályban tántorgott hazafelé Mark Standfuss, egy bolti segéd, *egy félisten*, a szőke hajú Mark, *egy mázlista*, magas, keményített ingmellben.”⁹ A dőlttel kiemelt kifejezések Mark belső, önmagáról alkotott képét jelölik, a mondat többi eleme a szerzői nézőpontot. Ez a két nézőpont olykor összeolvad, és első olvasásra sokszor nem lehet felismerni, melyik tükörből, melyik „kameraállásból” látjuk éppen a képet. E technikának köszönhető, hogy az olvasó nem jön rá rögtön, hogy Markot halálos baleset érte, mivel a hős belső nézőpontból ábrázolt tudata élénk jeleket produkál az után is, hogy Markot elgázolta a busz. A kórházban később bekövetkező halál pillanata lesz valójában az ébredés pillanata, amikor Mark fölfogja, hogy meg fog halni, és a menyasszonya nincs sehol.

Érdeemes felfigyelni Nabokov szóalkotására: a *Stand* németül, ahogy magyarul is elárúsító helyet, pultot, bódét is jelent, a *Fuss* pedig lábat, azaz a név olyasvalakire utal, aki egész nap a pult mögött áll, a boltban talpal, a név tehát ironikusan azonosítja viselőjét annak foglalkozásával. Mark azonban sokkal többet képzel magáról (félisten, mázlista), ám a vágyai, érzelmvilága, képzelete nem mutat túl a férfiruhabolt világán, ahol dolgozik: Mark jól öltözött, karcú bambusz sétapálcája van, ad a megjelenésére. Az egyetlen szabálytalanság a „fura, kisfiús tincs”, ami elillan a borbély ollója elől, és ami miatt Klara (állítólag) beleszeretett, és megesküdött rá, hogy ez igazi szerelem, „és már teljesen elfelejtette azt a jóképű, tönkrement külföldit, aki tavaly szobát bérelt az anyjától, Frau Heisétől.” Valójában itt, rögtön az elbeszélés elején működésbe lép a végzet, hiszen még ha Klara hiszi is, amire megesküszik, kiderül, hogy ő is tévedésben van, mert ahogy a jóképű idegen újra felbukkan, egycsapásra elfelejti Markot, és lemondja az esküvőt. Mark tudatában Klara mindig a kibomló vörös hajával és zöld ruhájában jelenik meg, valamint egy oltás elhalványuló nyomával a karján. A túlradó boldogság további összetevője már nem Klara személyéhez kötődik, hanem a házasság intézményéhez, melynek révén Mark Standfuss – reményei szerint – emelkedhet a társadalmi ranglétrán: „Azt hiszem, megduplázzák a fizetésemet, ha megnősülök” válaszolja a részeg Mark anyja ellenvetésére, figyelmeztetésére, hogy ne bízson annyira Klara érzelmeiben és hűségében.

Mark tehát elhisz egy hazugságot, átadja magát egy tévképzetnek, mert hinni *akar* benne. Ugyanakkor azonban nem tudja teljesen kizárni a tudatából a vágyképeinek ellentmondó jeleket. Az elbeszélés kulcsjelenetében a szerzői és az elbeszélői nézőpont összeolvad a szabad függő beszédben:

Egyik nap, amikor arról mesélt neki, hogy milyen meghittségben és szeretetben fognak élni, Klara hirtelen könnyekben tört ki. Mark *természetesen* megértette, hogy ezek a boldogság könnyei voltak (*ahogy Klara is mondta*); Klara pedig fel-alá kezdett járkálni a szobában, a ruhája mint zöld vitorla suhant vele, majd a tükör elé állva gyors mozdulatokkal simítgatni kezdte fényes, *baracklevár színű* haját. Az arca sápadt volt és zavart, *szintén a boldogságtól persze*. Mindez olyan magától értetődő volt, de mégis...¹⁰

Az általam dőlttel kiemelt szövegrészek utalnak arra, hogy Mark nem akarja észrevenni a nyilvánvaló feszültséget a kimondott szavak és Klara ideges viselkedése között. A romanti-

⁹ *Uo.*, 124. Az eredetiben a 'mázlista', 'szerencsés ember' jelentésű 'счастливец' azonos többlől képződik, mint a 'boldog' jelentésű 'счастливый'.

¹⁰ *Uo.*, 127–128.

kus, vörösen lángoló haj, ahogy Klara a hazugság után a tükörbe néz, ironikusan baracklek-várszínűre változik.

Az elbeszélés utolsó részében Mark, aki másnap alig várja, hogy este viszontlássa a menyasszonyát, a házuk kapujából fordul vissza barátja unszolására, hogy igyanak még egyet. Ez a találkozót elodázó kocsmázás az egyre növekvő szorongás kifejeződése. A ház kapuja egyúttal a Markra váró kegyetlen igazság kapuja, hiszen otthon, anyjánál már ott van Klara levele, amelyben mindent tisztáz. Mark nem lép be a kapun, nem vacsorázik, helyette iszik a barátjával, s valójában az alkohol hatására helyreáll tudatában a korábbi euforikus állapot. „Jaj, de boldog vagyok, méltózt Mark, és hogy ünnepli minden a boldogságomat.” Látzólag Mark kitágítja a figyelmét, valójában azonban mindenre saját vágyképeit vetíti ki, a lemenő nap fényében ragyogó háztetők után saját fényben fürdő arcát igyekszik megpillantani a villamos utasainak tekintetében. A gyors tükörváltások és nézőpont-összeolvadások technikája révén Mark naivan hamis tükörképet kreál magának az utasok tekintetéből, „barátság és szeretete” irántuk abból az egocentrikus feltevésből adódik, hogy az idegenek csodálják őt sugárzó boldogsága miatt. Mark pszichológiai terminológiával élve nárcisztikus személyiségjegyeket mutat, mint majd a továbbiakban Nabokov számos hőse. A hős tudata a novellában hamisan tükröző, torzító tükör, melynek fals képe a hős életébe kerül.

William Jamesnek *A pszichológia alapelveiben* kifejtett elmélete szerint az idegrendszer rendkívül instabil képződmény, és ez a bizonytalanság elvileg a magasan fejlett élőlények evolúciós előnye is lehet, mivel így jobban tudnak alkalmazkodni a pillanatonként változó környezet végtelen variabilitásához. James ugyanakkor a kockadobáshoz hasonlítja a magasan szervezett agy reagáló tevékenységét, ahol ugyanannyi esélye van a „jó dobásnak”, azaz a megfelelő válasznak, mint a rossznak, a tévedésnek, és felteszi a kérdést, hogy vajon a tudat képes-e növelni az agy hatékonyságát. James elveti a darwinista fölfogást, mely úgy tartja, hogy a testnek van agya, és az agy kizárólag a test túlélését szolgálja mindenféle külső intelligenciától függetlenül. James szerint minden aktuálisan létező tudat célelvű. A cél eléréseért folytatott küzdelem során segíti a tudat az idegrendszert a cél szempontjából legoptimálisabb lehetőség kiválasztásában. Ha a bizonytalansági tényező nagy, például egy veszélyes ugrás előtt, a tudattevékenység – mondja James – szinte fájdalmasan intenzívvé válik. James a figyelem két típusát különíti el: a szenzoros és az intellektuális figyelmet, mindkét típus lehet passzív vagy akaratlagos. Az akaratlagos vagy aktív figyelem mindig közvetett, mivel csak akkor teszünk erőfeszítést a figyelmünk irányítására és összpontosítására, ha ez az erőfeszítés valamilyen távolabbi célt vagy érdeket szolgál.

Ebben a kontextusban Mark, a kis bolti eladó önhittsége azért válik végzetessé, mert miközben passzívan érzékeli a baljós jeleket, tapasztalatlansága folytán nem képes a tudatküszöb fölé, az aktív figyelem zónájába engedni ezeket. A maga konstruálta naiv és banális fantáziakép a házasság boldog révéről és az így elérhető magasabb fizetésről erősebb cél a tudata számára, az ebben való hit erősebb érdek, mint a másik ember valódi érzelmeinek megismerése. James kategóriái szerint itt az elképzelt és az érzékelt objektum fatálisan összekeveredik. James ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy még ha a tudat pontosan tükrözi is a valóságot, az így kialakított kép akkor sem maga a valóság, hanem csak annak mentális duplikátuma. Az elképzelt, a vágyott objektum, amely eluralja a hős tudatát, olyan motívum az elbeszélésben, amely előre vetíti a valamilyen obszesszióval küzdő nabokovi hősök egész sorát.

A látható és a láthatatlan című posztumusz műve *Egymásba fonódás – A kiazmus* fejezetében Maurice Merleau-Ponty a látvány „eksztatikus minőségéről”¹¹ beszél, és úgy írja le az érzékelést, mint az érzékelő test és a világ húsa közötti kiasztikus kapcsolatot, melyben a nabokovi percepcióhoz hasonlóan, egyfajta sajátos erotikus transzcendencia figyelhető meg. Ez az egyszerre erotikus és transzcendens minőség nem azonos az emberi kapcsolatok erotikájával, hanem egy más típusú, nagyon finom és nagyon összetett minőség, mely a Nabokov-művekben gyakran konfliktusba is kerül az ilyen érzékelésre képtelen szereplők világlátásának banalitásával. E kozmikus szinkronizációra képes figyelmet *eksztatikus figyelemnek* nevezhetjük, melynek „prototípusa” az 1923-as *Hangok* című elbeszélés, ahol a kivételesen érzékeny főhős-elbeszélő szinte teljesen egybeolvad a megfigyelése tárgyával:

Azon a boldog napon, midőn szakadt az eső, te pedig olyan váratlanul nagyszerűen játszottál, megfejtést nyert az a homályos valami, ami észrevétlenül közénk állt szerelmünk első néhány hete után. Rájöttem, hogy nincs hatalmad fölöttem, hogy nem egymagad vagy a szeretőm, hanem az egész világ. A lelmem mintha megszámlálhatatlan érzékeny tapogatót bocsátott volna ki, s én benne éltem mindenben, egyszerre éreztem a Niagara-vízesés mennydörgését messze túl az óceánon és a hosszúkás arany esőcseppek neszezését és csapkodását a kert ösvényein. Megpillantottam egy nyírfa fényes kérgét, és egyszerre úgy éreztem, hogy karjaim helyén apró nedves levelekkel borított ágak hajladoznak, lábaim helyett ezer vékony gyökér fúródik a földbe, és szívja magába nedveit. Szerettem volna beleivódni a természet egészébe, megtapasztalni, milyen lehet szivacsos, sárga tönkű öreg vargányának, szitakötőnek, napfénygyűrűnek lenni. Oly boldognak éreztem magam, hogy egyszerre nevetésben törtem ki, és megcsókoltam a vállad, a tarkód. Legszívesebben szavaltam volna, de te ki nem állhattad a költészetet.¹²

Nárcisztikus figyelem mint figyelmetlenség

Ez az eksztatikus, kiasztikus figyelem szembeállítható a Nabokov-művekben a figyelmetlenséggel, pontosabban a figyelemnek egy másfajta struktúrájával, amelyet nárcisztikus figyelemnek fogok nevezni. Míg az eksztatikus figyelem lehetővé teszi a metamorfózist, az Én határainak átlépését, a külvilág felfokozott érzékelését, a nárcisztikus figyelem elsősorban önmaga vágyképére irányul, és mintegy „kitakarja” a valóságból azokat a részeket, amelyek a nárcisztikus személyiség önképének nem felelnek meg. Míg az eksztatikus figyelem elvezethet a megfigyelő jobb ön-megértéséhez, a nárcisztikus vagy önérdék- és vágyvezérelt figyelem gyakran végzetes következményekkel jár.

Ugyanakkor ezek a figyelem-struktúrák nem teljesen egymást kizáró rendszerek. Nabokov ugyanis nemcsak azt érzékelteti az olvasóval, hogy az adott hős mire *nem figyel*, de a metafikció szintjén próbára teszi az olvasó figyelmét is. Az olvasónak újra kell olvasnia a művet, vagy egy-egy részletét, hogy rájőjjön, hol nem vett észre egy fontos motívumot, részletet, információt, ami miatt az adott mű végkifejlete teljes meglepetésként éri. Az olvasó figyelmének tudatos szervezése, tudatos elterelése a legkülönbözőbb trükkökkel nem csak azt a célt szolgálja, hogy az olvasó ne csak a sztorira, hanem a művészi megformálásra is jobban figyeljen, hanem azt is, hogy az olvasó saját maga megtapasztalja elvontabb síkon önnön figyelmének problematikus voltát. Ily módon a kis boltossegéd banális boldogságvágya, nevetséges

¹¹ Maurice Merleau-Ponty, *A látható és a láthatatlan*, ford. Farkas Henrik, Szabó Zsigmond, L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest, 2007, 154.

¹² *Hangok*, ford. Soproni András, in Nabokov 2014, 27.

nárcizmusa ugyan könnyen átlátható az olvasó számára, ám amikor nem érzékeli a narráció váltását a történetben, ráláthat a saját figyelme korlátaira is.

James életművében is felfedezhető a boldogság mély emberi vágyával kapcsolatos ambivalencia, és a boldogság utáni vágynak és a figyelem struktúráinak összekapcsolódása az emberi tudatban. A Sisson által is hivatkozott¹³ előadás-sorozatának IV. részében James a következőket írja: „Ha feltesszük a kérdést, mi az emberi élet legfőbb irányultsága, az egyik válasz, amit kaphatunk, az lenne, hogy ez a boldogság. Hogyan ériük el, hogyan tartjuk meg és hogyan szerezzük vissza a boldogságot, – a legtöbb ember számára minden időben valóban ez a cselekedetek titkos motivációja, és ez az, ami napjaik elviselésére készíti őket.”¹⁴ James tehát meglehetősen távan értelmezi a vallást, hiszen minden tartós entuziazmust vagy bármely tartós élvezet következtében kialakuló hálás csodálatot vallási tapasztalatként fog föl, és e vallásos tapasztalat „heves lázként” jelentkező individuális eseteire koncentrálna, nem pedig a tradicionális és intézményesült vallásgyakorlás rutinjaira. A boldogsághoz való viszonyuk szerint James két embertípust különböztet meg: az ún. egyszer születetteket és a kétszer születetteket. Az egyszer születettek azok, akik számára születésüktől fogva adottság az élet értelmébe, a jóba vetett optimista hit; akik sikeresen tekintenek el a hitüknek, meggyőződésüknek ellentmondó tényektől, jelenségektől, illetve ezeket is hatékonyan integrálják érzékelési és gondolkodási rendszerükbe. Ez majdnem gyermeki attitűd, melynek szükség-szerű velejárója a vakság és érzéketlenség minden olyan zavaró jelenség iránt, mely érzelmi állapotukra fenyegetést jelenthetne. James filozófiai és irodalmi példákat is hoz az általa leírt attitűd bemutatására, az esetleírásoknál többek között Rousseau-t és Walt Whitmant idézi.

Ha ennek az elméletnek a fényében olvassuk Nabokov novelláját, akkor Mark Standfuss figurája a James által értékeslegesen leírt típus paródiájának tekinthető, amennyiben Mark csodálata nem a világ rendjére, hanem önmaga kiválóságának képzetére irányul. Marknak a végzetes baleset miatt nincs ideje átlépni a kétszer születettek stádiumába. Ez a típus valamilyen súlyos mentális válságból való felépülés után találja meg újra az élet értelmét, ám ez a boldogságkonstrukció már nem egy vele született attitűd vagy készen kapott tanítás, hanem az egyén által megszenvedett, kiküzdött és – ami a leglényegesebb – megalkotott értelem. James szerint a boldogság mint érzelmi állapot nem valami objektíven létezőnek a megtalálása révén érhető el, hanem az egyén saját alkotása. A leghíresebb példa itt Tolsztoj megtéré-sének esete, James hosszan idézi és elemzi Tolsztoj *Vallomásait*.

Mark Standfuss a balesete következtében nem él át lelki traumát, sebei és fájdalmai testi-ek, materiálisak, ahogy a vágyai is azok. Viszont egy pillanatra megtapasztalja a személyiség hasadását, megkettőződését: „Egyedül ácsorgott a fényes aszfalton. Körülnézett. A saját alak-ját, Mark Standfuss karcsú hátát látta távolodni, amint rézsútosan átkel az úton, mintha mi sem történt volna. Csodálkozva, egyetlen könnyed lendülettel utolérte magát, és már ő volt az, aki a járdaszívet felé sétált, egész testét betöltötte a fokozatosan csillapuló reszketés.” Nabokov itt szándékosan félrevezeti az olvasóját, azt a látszatot keltve, mintha Mark csak meg-ütötte volna magát az esés következtében. Az olvasó késleltetve érti meg, hogy mindaz, ami innentől kezdve történik, csupán Mark látomása a halálos baleset okozta tudatzavar állapo-

¹³ William James, *The Varieties of Religious Experience. A Study in Human Nature; Being the Gifford Lectures on Natural Religion Delivered at Edinburgh in 1901–1902*, [1917] The Project Gutenberg: Ebook, 2014.

¹⁴ Ford. M. Gy.

tában, amelyben újra megjelennek azok a képek, amelyeket Mark a novella nyitójelenetében látott. A látomás olyan, mint az emlékezet, csak fokozatosan, észrevétlenül válik a kép irreálissá.

A nabokovi narráció már e korai elbeszélésben is sikeren valósítja meg az elbizonytalanítás stratégiáját azáltal, hogy a külső, a megfigyelő számára mutatkozó valóság és a belső, a hős tudatában tükröződő valóság perspektívája egyenértékűvé válik az elbeszélésben. Markot minden tévedése ellenére mégis boldognak képzelhetjük, mivel a halála pillanata nem a megsemmisülés tragikumát hordozza, inkább az egyik öntudatlanságból, az éber álmodozás, a képzelődés, a vágyakozás lelkiállapotából az öntudatlan állapotba való átlépést regisztrálja. A halál nem a vég, hanem átlépés az ismeretlen álmok tartományába. A fájdalom, a kórház és Klara hiánya – vagyis az elbeszélő által közvetített „objektív” vagy külső valóság csak egyetlen pillanatra jut el a tudatáig.

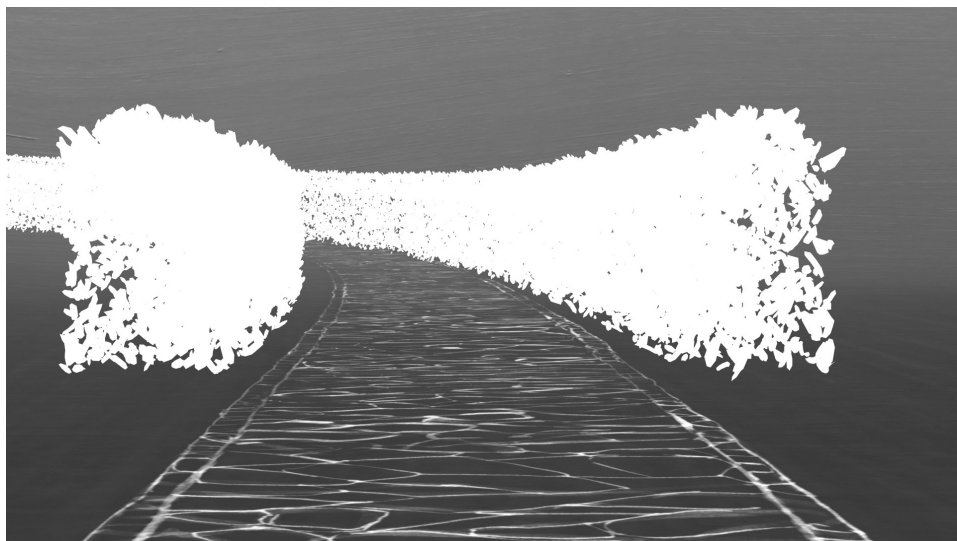
Ebből a szempontból sajátos átmenetet képez a részegség motívuma, amely William James elméletében is ellentmondásosan jelenik meg: egyfelől materiális, testi jóllétként – mint a boldogság primitív, könnyen előidézhető tudatállapota, másfelől úgy is, mint ami ennek ellenére mégiscsak hordoz valamiféle misztikus elemet, amennyiben mozgósítja az egyesítő, igenlő funkciót az emberben, szemben a józansággal, amely visszatart, megkülönböztet és nemet mond. Nem véletlen, hogy az alkonyi nap fényében fürdő háztetők látványa Mark még éber, de kissé illuminált tudatállapotában „újramásolódik”, felfokozott, eksztatikus módon ismétlődik a baleset utáni eszméletvesztésben mint – James kifejezésével élve – anesztéziás kinyilatkoztatás,¹⁵ azaz a misztikus élmények egyik változata.

Az életből kifelé tartó Mark tudata megismétli a baljós jeleket: belép az elbeszélés első részében látott bútorszállító konténerbe, mely üres, mint a koporsó. Lázálmában megpróbál mindent elmesélni a Klaránál összegyűlt szereplőknek, és a látszólag összefüggéstelen mondat, amit kinyögni vél („A külföldi a fent említett imádságokat intézte a folyóhoz...”), arra utal, mintha mindvégig sejtette volna, hogy valaki másnak rendelt boldogság ragyogott föl benne egy rövid időre. Ily módon a legkisszerűbb, legbanálisabb emberi boldogság-tapasztalatban, sőt magában a boldogság vágyában potenciálisan benne rejlik a lehetőség, hogy megnyilatkozzon általa valami magasabb rendű dimenzió, melyet a vallási tapasztalat örökkévalóságként, túlvilágként vagy a mennyek országaként nevez meg. Nabokov narratív stratégiája nyitva hagyja az elbeszélést, és az olvasóra bízta, mit hisz, hogyan értékeli a főhős tudatállapotának változásait. A novellát újraolvasva viszont feltűnik, hogy már az első mondat előre vetíti, tükrözi a véget: Martin a novella nyitányában azéért kénytelen gyalog hazamenni, mert részegen lekési az utolsó villamost. A távozó villamos vezetéken főlszikrázó fény távolodó azúrkék bengáli csillagként jelzi a boldogság elérhetetlenségét Mark számára.

¹⁵ „Anaesthetic revelation” – Benjamin Paul Blood kifejezése (*The Anaesthetic Revelation and the Gist of Philosophy*, 1874), aki vitairatában a fogászati operációja során nála alkalmazott dinitrogén-oxid, azaz nevetőgáz/kéjgáz hatása alatt tapasztalt élményéről számol be, amit a metafizikai igazság megnyilvánulásaként élt meg. James a pamfletről írt recenziójában megkülönbözteti a kéjgáz okozta hatást a hit élményétől, mégpedig azon az alapon, hogy felfogásában a hit az akarat kérdése, morális elköteleződés „hatására” elért tudatállapot, azaz nem szükséges valamifajta sötét immanenciát feltételeznünk a tudás mögött, hogy a Lét titkát megértsük, hiszen ez a titok az éber tudatállapot működésének vizsgálata révén is értelmezhető.

A misztikus tapasztalatról szóló előadása végén James arra a belátásra jut, hogy a misztikus – sérthetetlen, és meg kell hagyni őt hitének zavartalan élvezetében, akár ízlésünknek való ez, akár nem. Tolsztojt idézi, aki szerint a hit élteti az embert. Márpedig a hívő és a misztikus gyakorlatilag fölcserélhető fogalmak – zárja gondolatmenetét az amerikai pszichológus.

James kutatásainak iránya és elmélete saját megszenvedett tapasztalatán alapult. Huszonhat éves korában súlyos mentális krízisen ment keresztül, az öngyilkosság gondolatával küzdött. Kilábalásában segítségére volt Charles Renouvier francia filozófusnak a figyelemmel összefüggő akarat-elmélete, amelyről 1870 áprilisában így számolt be naplójában: „Nem látok semmi okot rá, hogy definíciója a szabad akaratról – »fenntartani egy gondolatot, mivel én választottam, miközben lehetek más gondolataim is« – egy illúzió definíciója lenne. Mindenesetre mostantól az év végéig azt feltételezem, hogy ez nem illúzió. Szabad akaratom első aktusa az lesz, hogy hinni fogok a szabad akaratban.”¹⁶ A szabad akarat lehetőségének a gondolata és ennek gyakorlása segített Jamesnek leküzdeni súlyos depresszióját. Bár befejezte az orvosi egyetemet, sohasem praktizált. Érdeklődése innentől kezdve a filozófia és a pszichológia felé fordult. Renouvier olvasása indította a nem-determinisztikus, plurális univerzum gondolata felé: ő maga is az általa kétszer születetteknek nevezett emberek csoportjába tartozott. James megközelítésében – ahogy Nabokovéban is – a boldogság nem képzelhető el a szabad akaratban való hit választása nélkül.

¹⁶ Ralph Barton Perry, *The Thought and Character of William James, vol. I.*, Vanderbilt University Press, Tennessee, 1996, 323.; Uő, *Letters of William James, vol. I.*, 147. [ford. M. Gy.]